

В. І. Ульяновський

## ЛЖЕДМИТРІЙ І І УКРАЇНА (ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ)

*Розглядаються стосунки Лжедмитрія І з представниками різних верств і політичних угруповань українського народу. Розповідається про плани Самозванця щодо війни з Туреччиною та Кримським ханством, боротьби за польський престол.*

На початку XVII ст. особливий міжнародний резонанс викликала діяльність Лжедмитрія І, яка стосувалася не лише Росії, а й Польщі та України. Звістки про Самозванця відразу з'явилися на сторінках німецьких «летючих листків», дипломатичних та приватних донесень, які десятками надходили до Риму, Венеції, Флоренції, Іспанії, Швеції, Франції. Ще за життя Лжедмитрія І з'явилися польсько- та латиномовні поеми і романи про нього. В 1617 р. драму з описом пригод Лжедмитрія І на підставі книги Антоніо Поссевіно видрукував Лопе де Вега.

Характеристики особи та оцінки діяльності Самозванця як його сучасників, авторів повістей, сказань та мемуарів про Смуту початку XVII ст., так і дослідників останніх двох століть далеко не однотайні, а інколи прямо протилежні. З одного боку, про Лжедмитрія І говорить-ся як про «ставленика Польщі», «клеверата єзуїтів», «маріонетку короля», авантюриста, що прагнув покатоличити Росію тощо, з іншого — на матеріалах головним чином спогадів сучасників-іноземців — Самозванець характеризується як людина європейської культури, сміливий реформатор, попередник Петра І<sup>1</sup>.

Однак нові архівні матеріали, особливо актові, дозволяють стверджувати, що на російському престолі Лжедмитрій І в основних напрямках внутрішньополітичного життя, по суті, продовжував курс своїх попередників<sup>2</sup>. Це дає можливість переглянути також оцінку зовнішньополітичної діяльності уряду Лжедмитрія І, зокрема його стосунки з різними суспільними верствами українського народу.

Як відомо, Самозванець з'явився на Україні на початку 1602 р. Про його перебування в Києві, Острозі та Дермані у князя К. Острозького, на Волині у аріан Гойських, у володіннях князів Вишневецьких, а потім Самборі та Львові у Мнішків згадується в численних працях з історії Смути. Говориться також, що Лжедмитрій І саме на українських землях готувався до походу на Москву, почавши його в 1604 р. від Львова — Санока через Київ до російських рубежів.

У даній статті ми спробуємо більш детально з'ясувати та охарактеризувати відносини Лжедмитрія І з різними верствами населення Ук-

раїни, політичними та ідеологічними інституціями, які існували на її території, а також визначити плани тих чи інших суспільних сил щодо нового російського царя та напрями зовнішньополітичної орієнтації Лжедмитрія І.

З самого початку перебування на українських землях Самозванець мав на меті знайти покровителів, що привело його в резиденцію могутнього православного князя К. Острозького. На той час київський воєвода мав досить напружені стосунки з Борисом Годуновим через підписаний царем мирний договір 1601 р. із Сигізмундом III, що передбачав розмежування російсько-польських кордонів, у тому числі в володіннях князя. К. Острозький неодноразово писав королю у 1602 р. про приїзд до кордону російських послів і очікування ними польських комісарів. 20 липня 1602 р. воєвода київський нагадував про необхідність укріплення київського замку, дякуючи за попередження щодо небезпеки від царських воєвод, які тримали в облозі князів Вишневецьких<sup>3</sup>. Як свідчить «Більський літопис», спроба в 1603 р. розмежування кордонів закінчилася сутичкою, тому що «литовские люди ... рубежей разводить не дали. А полжили рубежи мимо договора своим произволом, зашедши многие места московских городов»<sup>4</sup>. Саме тоді («в прошлом III году») любецький підстароста Томаш Цебровський з чернігівцем Івашком Федоровим Корелю надіслав листа чернігівському воєводі князю М. Ф. Кашину-Оболенському «о том баламуте, называючи его государским сыном». 1603 р. датується також лист К. Острозького до Бориса Годунова «по литовски писану», що згадується в опису архіву Посольського приказу від 1614 р.<sup>5</sup>

Відносини Самозванця з К. Острозьким були непростими. Ця проблема не може бути вирішена однозначно і вимагає спеціального дослідження. Однак вже зараз можна стверджувати, що вони неодноразово зазнавали змін і пройшли ряд етапів. Ще мешкаючи в Києво-Печерському монастирі, московський втікач, як гадаємо, зробив першу спробу проголосити себе сином Івана Грозного перед архімандритом Єлисеєм Плетенецьким, розраховуючи на підтримку православного поспільства, магнатів та церковних діячів України.

З рекомендацією Плетенецького Самозванець відправився до Острога. Він був прийнятий князем В.-К. К. Острозьким, жив у нього літо 1602 р. (служив дияконом у Благовіщенській церкві). 14 серпня «Григорий царевич московский з братею с Ворламом да Мисаилом» отримав від воєводи в подарунок книгу Василя Великого «О постничестве» острозького друку 1594 р.<sup>6</sup> Деякий час він також жив і служив відправи в Дерманському монастирі. На південно-західній його стіні С. Голубєв у минулому столітті віднайшов напис: «Року 1654 (?) приехал до Дерманя Григорий се ... царик ...»<sup>7</sup>

У цей час воєвода, очевидно, намагався таємно, за допомогою своїх агентів, розвідати дещо про Самозванця в Москві. В липні 1604 р. Януш Острозький писав, що батько надсилав до Росії торговців хлібом, які мали доставити відомості<sup>8</sup>. Ще наприкінці 1602 р. К. Острозький

був досить вороже настроений проти уряду Бориса Годунова. В листі до Сигізмунда III від 15 жовтня 1602 р. воєвода повідомляв про концентрацію російських військ на кордоні не відомо з якою метою, що не віщувало нічого хорошого. Одночасно князь наполягав на лагодженні старих і побудові нових укріплень київського замку<sup>9</sup>. Однак незабаром, коли з Москви прибули таємні агенти (1603), настрої К. Острозького зазнали змін. Очевидно, в цей час Самозванець змушений був піти з Дермані в Гощу. Папський нунцій в Польщі Клавдіо Рангоні повідомляв з Кракова, що К. Острозький вказав Лжедмитрію I на двері, а гайдуки виставили його за ворота замку<sup>10</sup>. Пізніше в листі до короля (3 березня 1604 р.) К. Острозький писав, ніби нічого не знає про царевича, ніколи його не бачив, навіть не пам'ятає, чи мешкав він коли-небудь у його володіннях<sup>11</sup>. Це не відповідало дійсності. За день до відправки даного листа Януш Острозький у донесенні королю писав інше: «Я знаю Дмитрія вже декілька років, так як він жив (пробавлявся. — *Авт.*) досить довго в монастирі мого батька в Дермані, потім він пішов звідти і схилюся до анабаптистів, виконуючи їх обряд (відправу. — *Авт.*). З того часу я втратив його з поля зору»<sup>12</sup>.

Очевидно, спочатку К. Острозький мав намір підтримати Самозванця і виношував стосовно нього якісь плани. Однак з Москви надійшли свідчення, що компрометували «ростригу Гришкю Отреп'єва», і князь відмовив йому в підтримці. Доберезня — квітня 1603 р. він був у Гощі, потім перейшов до князя А. Вишневецького. Коли ж К. Острозькому стало відомо про аудієнцію Лжедмитрія I у короля (15 березня 1604 р.), прийняття ним католицької віри (17 квітня), встановлення зв'язків з єзуїтами та папою (24 квітня), шлюбну угоду з Мариною (25 травня) і кондиції з королем (12 червня), негативне ставлення воєводи до Самозванця посилювалося. Саме тому К. Острозький вдавав, що взагалі не знає Лжедмитрія I. Про це він писав не лише королю, а й канцлерові Я. Замойському (14 червня 1604 р.)<sup>13</sup>. Однак інший лист князя до Сигізмунда III від 12 червня 1604 р. викликав непорозуміння серед дослідників. К. Острозький просив прийняти в нагальних справах свого наближеного Гаврила Гойського з товаришем. Відомий дослідник Смути, історик-єзуїт П. Пірлінг вважав, що цим «товаришем» міг бути Самозванець і саме про нього мала йти розмова з королем<sup>14</sup>. Однак у листі товариш Гойського був названий — Каменецький. Воєвода писав: «Деякі справи, які стосуються не лише власних, але й загальних інтересів, примусили мене надіслати пана Каменецького і Гойського до Вас, щоб усно все викласти. Прошу надати їм аудієнцію і у всьому вирішити»<sup>15</sup>. Якщо К. Острозький мав на увазі справи Лжедмитрія I, то в червні 1604 р. міг надіслати лише компрометуючі Самозванця матеріали, про які мали говорити свідки (Г. Гойський). У цей час (1604) посланець з Москви А. Пальчиков привіз восводи грамоту від Московського патріарха Іова з описом історії Григорія Отреп'єва та проханням видати його для церковного суду. 4 липня К. Острозький відповів патріарху і відправив у подарунок кришталевий хрест з дар-

чим записом: «Лета 7112 году, июля в 4 день, сии честный крест при-  
слан в почесть к Иову патриарху из Киева, от князя Василья Констан-  
тиновича Острожский»<sup>16</sup>. Самозванця вже давно не було в межах його  
володінь, тому князь не міг виконати прохання патріарха.

Проти підтримки Лжедмитрія I виступив канцлер Я. Замойський.  
До його партії належав і син київського воєводи Януш Острозький,  
який при підтримці батька розгорнув цілу кампанію проти Самозван-  
ця. Так, у листі від 12 січня 1604 р. до Сигізмунда III він писав про «ве-  
ликі свавільства» на Україні, говорив, що поблизу Лубен збираються  
групи непевних людей, щоб вести «цього Московита на Московське  
князівство». Це означало, на його думку, початок війни з Росією і розо-  
рення прикордонних володінь. Януш просив негайно припинити  
подібне беззаконня<sup>17</sup>. Через місяць (19 лютого) Януш знову писав ко-  
ролю і підканцлеру Тиліцькому, що «лотри», які збираються навколо  
Самозванця, в березні підуть у московські землі або в українських во-  
лодіннях вчинять значну шкоду<sup>18</sup>. Януш пропонував нагадати коза-  
кам сеймову конституцію про їх «вигнання», а питання про  
відношення до Лжедмитрія I винести на засідання сейму. Він виступав  
проти порушення миру з Москвою і самовільно арештував посланців  
донського козацтва до Лжедмитрія I<sup>19</sup>. Коли ж Самозванець почав  
збирати військо, Я. та К. Острозькі, Я. Чаплинський, Я. Претвич  
надіслали королю листа з заявою, що в разі війни з Росією їхні во-  
лодіння знаходитимуться в небезпеці і може виникнути загроза ко-  
зацького повстання. Водночас руський воєвода С. Гольський за-  
стерігав від повторення «наливайківщини»<sup>20</sup>.

На початку червня 1604 р. Я. Острозький написав дуже запального  
й образливого листа Лжедмитрію I, погрожуючи не допустити його до  
кордону. Одночасно Януш розповсюджував про нього «несприятливі  
новини». На такі дії каштеляна скаржився канцлеру Я. Замойському  
протектор Самозванця сандомирський воєвода Ю. Мнішек. Він писав,  
що Я. Острозький хоче силою затримати похід (листи від 1 червня та  
1 липня)<sup>21</sup>. На допомогу був закликаний навіть нунцій К. Рангоні.  
Лжедмитрій I просив його вплинути на Я. Острозького. А Ю. Мнішек  
благав переконати каштеляна не починати військових дій проти  
«дмитріївців» і нейтралізувати вплив Я. Замойського<sup>22</sup>. Безперечно,  
Я. Острозький знаходився під впливом канцлера. В листі до Я. Замой-  
ського від 26 серпня він повідомляв, що рішуче висловив свою во-  
рожість до Лжедмитрія I і його війська<sup>23</sup>. За згодою К. Острозького  
Януш із кількатисячним загonom невідступно слідував за військом Са-  
мозванця до самого кордону; «дмитріївці», боячись каштеляна, «не  
спали цілими ночами і мали наготові коней». Я. Острозький відігнав  
усі пороми і човни, затримавши переправу армії Лжедмитрія I через  
Дніпро на кілька днів<sup>24</sup>.

Навіть коли Лжедмитрій I вже був на території Росії, Я. Острозький  
у виступі на сеймі 27 січня 1605 р. вимагав суворо покарати винуватців  
і учасників походу Лжедмитрія I на Москву<sup>25</sup>. Ще перед початком ро-

боти сейму шляхта Київського воєводства, очолювана К. Острозьким, в своїй інструкції висловила занепокоєння, що найманці і козаки повернуться з Росії і почнуть спустошувати Україну<sup>26</sup>.

Ставлення Острозьких до Лжедмитрія I знову помінялось після його воцаріння та встановлення зв'язків з волинськими еретиками, Львівським братством і учасниками польського рокошу (заколоту). Острозькі підтримали заколот 1606 р., який очолив краківський воєвода М. Зебржидовський. Краківський каштелян Я. Острозький радився з цього приводу з батьком, що підтримував наміри рокошан<sup>27</sup>. Останні висували ідею про завоювання Лжедмитрієм I польського престолу. На той час особі царя (його походженню) не надавалося важливого значення. Головним були думки про державне відродження Великого князівства Литовського під протекторатом Росії, вольностей і прав православного населення і церкви, які плекали українські магнати<sup>28</sup>. Вони могли сподіватися також на допомогу царя в обороні земель від турецько-татарських нападів. Король не міг забезпечити оборону України. Так, у вказаний час він кілька разів звертався до населення Київського воєводства й українських міст з закликом збирати посполите рушення проти очікуваного нападу татар і турків, бо королівські війська зайняті у війні з Швецією і «близких суседских мешанинах». До організації оборони закликали населення Київського воєводства також київський хорунжий та гетьман Ст. Жолкевський. Але своїх сил виявилось замало: коли наприкінці 1605 р., 22 травня і 11 червня 1606 р. татари вдерлися до Київського воєводства, на Житомирщину, то посполите рушення не змогло їх зупинити<sup>29</sup>.

Деякі інші плани мав такий покровитель Самозванця, як князь Адам (Василь) Вишневецький, що був не католиком, як прийнято вважати, а православним. Відоме, наприклад, послання до нього (1597) Александрійського патріарха Мелетія з подякою за твердість у православ'ї і захисті львів'ян від «папістів»<sup>30</sup>. На той час Вишневецькі конфліктували з російським урядом за приграничні землі<sup>31</sup>. Тому поява у них Самозванця була далеко не випадковою, тим більше, що Вишневецькі по Олені Глінській доводилися родичами Івану Грозному<sup>32</sup>.

У вересні 1603 р. до Москви прибув посланець Єрусалимського патріарха Софронія архімандрит Феофан зі свитою. Останній розповів, що під час перебування в Острозі у князя К. Острозького повз місто проїхав у Вишневецький замок князь Адам із Самозванцем. За словами литовських людей, з Вишневецьких вони мали їхати до короля<sup>33</sup>. Адам Вишневецький в кінці жовтня — грудні 1603 р. справді писав королю і гетьману Я. Замойському про «врятованого царевича Дмитрія», що прибув до Брагіна. Він детально записав «сповідь» Самозванця. Пізніше князь намагався добути якісь відомості про нього в Москві. В посольстві Пелагонського митрополита Еремії до Москви прибули два агенти Адама Вишневецького — Костянтин та Кунал (слуги свояка князя Адама — Каменецького), що називалися племінниками митропо-

лита <sup>34</sup>. Підтримуючи Лжедмитрія І, Вишневецькі прагнули розширити свої володіння, отримавши від нього «спірні землі». Разом з тим їх, безперечно, хвилювала військова допомога Росії при обороні своїх маєтків від татарських нападів.

Таким чином, українські магнати, налагодивши стосунки з Лжедмитрієм І і підтримуючи його зовнішньополітичні плани, переслідували цілком конкретні цілі.

Значною силою, на яку спирався Самозванець, було запорозьке козацтво. Московський втікач налагодив стосунки з запорожцями у Києві. Стефан-іконник, який торгував у місті, свідчив, що Самозванець приходив у чернечому вбранні до нього в лавку із «запорожськими черкасами». За словами іншого очевидця — Венедикта, ще проживаючи в Києво-Печерському монастирі (3 тижні), Лжедмитрій І «учал воровати у запорожських черкасов, в черньцах мясо ести» <sup>35</sup>. Самозванець побував і на Запорозжжі. Тенденційне «Сказание о Гришке Отрепьеве» повідомляє, що разом із загоном старшого Герасима Євангелика він «много ... крови разбойным обычаем проливал и святых мест разорял», а згідно з повідомленням пізнього «Морозовського літописця», вони нібито плундрували околиці Києва <sup>36</sup>. На думку Д. І. Яворницького, Лжедмитрій І з'явився на Запорозжжі після повернення козацтва зі шведського походу 1601 — 1603 рр. <sup>37</sup> Існуючі документи дають можливість уточнити час перебування Самозванця на Запорозжжі. В жовтні 1603 р. він розповів історію свого «царського походження» князю А. Вишневецькому, який повідомив її королю у середині грудня 1603 р. А вже 18 лютого 1604 р. Сигізмунд III у листі до брестського воєводи Х. Зеновича писав, що до нього дійшла чутка, нібито Самозванець звернувся до козаків, щоб допомогли йому завоювати московський престол <sup>38</sup>. 15 березня Лжедмитрій І був представлений королю. Отже, на Запорозжжі він знаходився наприкінці 1603 — на початку 1604 р.

Незабаром після цього (в другій половині січня — на початку лютого), як свідчив 7 лютого 1604 р. «доводчик» Бориса Годунова С. А. Волковський-Овсяний, запорожці надіслали своїх представників до Лжедмитрія І у Краків і обіцяли «провадити до Москви», за що Самозванець мав їх у Путивлі винагородити <sup>39</sup>. В середовищі козацтва ще в кінці XVI ст. з'явився ряд самозванців (Петро, Ілля, Лазар), тому на Січі ідея Самозванця йти на Москву на чолі козачого війська знайшла гарячий відгук.

У поході Лжедмитрія І на Москву брала участь значна кількість козаків, в тому числі запорожці. Спершу це був 2-тисячний загін на чолі з Белешком та Куцком. Цю цифру наводить учасник походу Ст. Борша <sup>40</sup>. Тому вона більш достовірна, ніж пізніше вказана шведським агентом П. Петреєм (останній згадував, що нібито посланий Самозванцем монах зібрав відразу 6 тис. козаків) <sup>41</sup>. У листі невідомого учасника походу (єзуїта) з-під Чернігова від 10 — 12 листопада 1604 р. повідомляється про прибуття в табір 3-тисячного загону місцевих

(“українних”) козаків та 4 тис. запорожців, які разом з 9 тис. донських козаків склали 13-тисячне військо Самозванця<sup>42</sup>. Лише пізніше, як зафіксовано в щоденнику Маскевича, після ряду битв на допомогу Лжедмитрію I прийшло ще 10 тис. запорожців<sup>43</sup>. «Щоденник Марини Мнішек» В. Діаментовського подає іншу цифру — 8 тис.<sup>44</sup> В цілому, протягом походу в армії Самозванця, за даними джерел, було 12 тис. запорожців<sup>45</sup>. Цифра 30 тис., яка наводиться в компілятивному «Морозовському літописці», недостовірна<sup>46</sup>. «Запорізьким гетьманом» у війську Самозванця був Ян Запорський (відомий його лист до Ю. Мнішека)<sup>47</sup>. За свідченням Ст. Борші, козаки мали 12 гармат<sup>48</sup>. Запорожці залишилися з Самозванцем навіть після того, як значна частина поляків з Ю. Мнішеком повернулася на батьківщину<sup>49</sup>.

Після воцаріння Лжедмитрія I запорожці в основній масі повернулися на Січ. Але для здійснення планів Самозванця щодо війни з Туреччиною і кримським ханом за вихід до Чорного моря, за визволення слов'янських народів і християнських святинь (що спеціально декларувалося), а також реалізації ідеї створення антитурецької християнської ліги необхідно було залучити запорожців. По суті, вони виступали єдиною силою, яка обороняла українські й окраїнні російські землі від постійних нападів татар та-турок; тому плани Самозванця про спільну боротьбу і значну військову та матеріальну допомогу мали викликати зацікавлення козацтва. Ще в 1604 р. за пропозицією Бориса Годунова, який з Іваном Солониною надіслав гроші і зброю, 3700 козаків із старшим Сімеоном здійснили похід по Чорноморському узбережжю: захопили 10 турецьких галер з полоненими, дійшли майже до Стамбула, спалили Кюстендже та Манголію, тим самим запобігши набігові ординців на Україну та південь Росії<sup>50</sup>. Уряд Сигізмунда III був не в змозі захистити південно-східні землі. Наприклад, королівським універсалом від 25 жовтня 1605 р. населенню окраїнних воєводств вказувалося на необхідність самостійної оборони своїх земель, разом з тим вони мали не допускати нападів козаків на турецькі володіння<sup>51</sup>.

Зв'язки з Лжедмитрієм I активно підтримувало Львівське православне братство. Ще коли готувався його похід на Москву, Львів і Санок стали основними пунктами збору найманців (Ю. Мнішек був львівським старостою, а його син Станіслав — саноцьким). 4 травня 1604 р. «царевич Димитрій» навіть виступав як свідок на суді в Санокі<sup>52</sup>. А в книзі витрат Львівського магістрату міститься запис від 16 травня цього року про купівлю за наказом бурмистра Я. Віотецького у С. Познанчика за 12,34 злotoго 8 герців вина до столу «царевича Димитрія»<sup>53</sup>. 29 серпня, прибувши з Сокольників, Лжедмитрій I у кафедральному костелі львівських єзуїтів слухав проповідь єпископа Андріана Радзимінського<sup>54</sup>. Це спонукало православних єпископів — Львівського Гедєона Балабана і Перемишльського Михайла Копистенського — відправити листа до Москви, адресованого патріарху Іову та уряду Бориса Годунова, де описувалися «злочини» Лжедмитрія I проти

віри. Листа привіз львівський чоботар Корунка<sup>55</sup>. Загони Лжедмитрія I займалися мародерством. 7 та 20 вересня король під загрозою смертної кари змушений був спеціальними універсалами вимагати від найманців припинити грабунки під Львовом<sup>56</sup>. Досить саркастично описував табір Самозванця в околицях Львова князь Я. Радзивілл, що був там указаний час<sup>57</sup>. Існує ряд інших фактів аналогічного характеру. Наприклад, шляхта Галича й Житомира на сеймиках протестувала проти розбоїв у межах їхніх земель загонів Лжедмитрія I, які поверталися з походу. На це скаржилася королю також рада Львова (6 липня 1605 р., універсал Сигізмунда III від 20 — 21 липня 1605 р.)<sup>58</sup>.

І все ж Львівське братство відрядило до Москви одного із своїх засновників і фактичних керівників — І. Д. Красовського. Посольство прибуло до Москви наприкінці 1605 р., а відпускну грамоту одержало на початку 1606 р. Від імені братства Красовський подарував Лжедмитрію Іслов'янську Біблію (можливо, Острозьку)<sup>59</sup>. Цар відповів доброзичливим посланням і пожалував на будівництво Успенської церкви 300 крб. та соболів на 950 злотих, які Красовський передав у казну братства (1608), продавши хутро за 1100 злотих<sup>60</sup>. В «Поменнику» братства серед «пресвітліших царів» московських згадується Дмитро Іванович<sup>61</sup>, а в «Альбомі» зазначено про його лист. Митрополит Мир-Лікійський Матвій, екзарх Константинопольського патріарха, вже після цього посольства писав у листі від 6 травня 1606 р. до львівських братчиків, щоб вони зверталися за допомогою до царя московського<sup>62</sup>.

Ще 1602 р. в оточенні К. Острозького Лжедмитрій I познайомився з представниками реформаційних рухів на Волині — аріанами (соцініанами, унітаріями). Вони були при дворі К. Острозького (знаменитий Мотовило, автор книги 1577 р. проти Скарги; Христофор Філалет). Аріани вважали князя своїм покровителем і таємним послідовником. Йому присвятив власний твір соцініанин Еразм Отвиновський. Ім'я київського воєводи поряд з київським каштеляном Романом Гойським зазначено в числі покровителів аріан в їх хроніці «*Bibliotheka Antitrinitariorum*» (с. 283). Навіть Іпатій Потій натякав на прихильність К. Острозького до соцініан<sup>63</sup>. Проте насправді князь захоплювався рівнем викладання в аріанських школах, їх типографіями і добрими проповідниками. В листі до Потія від 21 березня 1595 р. він писав: «У них школи, друкарни и шпитали всюды и казнодеев множество без личбы»<sup>64</sup>. При дворі князя К. Острозького служив маршалком аріанин Гаврило Гойський. Воєвода дуже цінував його, оберігаючи володіння маршалка від нападів власних підданих з Острога<sup>65</sup>. Самозванець мав з Гойським дружні стосунки і згодом перейшов до нього в Гощу, де з кінця XVI ст. існувала аріанська школа, яка підтримувала зв'язки з центром аріанізму — Раковом («Сарматські Афіни»). Про перебування Самозванця в Гощі писав у листі до короля Я. Острозький, зауваживши, що там він «анабаптистську відправу служив»<sup>66</sup>. Як вважають, вчителем у цій школі був Матвій Твердохліб. Він знав російську мову і міг ознайомити з вченням аріан Лжедмитрія I. На дум-



ку польського дослідника Г. Мерчинга, сам Твердохліб міг бути московським емігрантом — монахом Артемієм<sup>67</sup>.

За словами езуїта К. Велевицького, аріани навідувалися до Лжедмитрія I під час його перебування у Вишневецького з метою переконати у необхідності розповсюдження аріанства в Росії. 7 квітня у Варшаві при розмові з католицькими священниками Савицьким та Гродницьким Самозванець виявив свої аріанські нахили (заперечення Трійці). «Аріанином» називав Лжедмитрія I і посол Бориса Годунова в Польщі П. Огарьов, про що доносив у Рим нунцій К. Рангоні. А езуїт М. Чижевський відзначав у донесенні від 15 червня 1605 р., що Лжедмитрій I особливо добре знає Новий Завіт, якому віддавали перевагу аріани<sup>68</sup>. В самих діях та висловах Самозванця сучасники вбачали ідеї волинських аріан: особлива роль людського розуму в вірі, раціоналізм, віротерпимість, думка, що право на користування владою мають люди, але з допомогою бога, вільний вибір у святкуванні суботи чи неділі, піклування про розвиток освіти. Отже, волинські аріани (на початку XVII ст. у межах краю існувало 150 общин, в одній лише Раківській школі навчалось 1000 учнів із 300 знатних сімей<sup>69</sup>), зв'язані з місцевою шляхтою (наприклад, Яном Кішкою — зятем К. Острозького) і князями Острозькими, ще на самому початку підтримали наміри Лжедмитрія I. Незважаючи на те що їх підтримка була досить слабкою (Самозванцю довелося звернутися до езуїтів, короля та папи), зв'язки його з аріанами, як релігійні, так і політичні, не переривалися.

7 листопада 1605 р. до Москви вирушило аріанське посольство на чолі з Твердохлібом (І. І. Мошковський, Д. [Н]. Ростек, Любчовський), про що повідомляється в щоденнику аріанського теолога з Любліна (1590–1605), а згодом Ракова (1605–1622) Валентина Шмальця. Останній мав особисті стосунки з Лжедмитрієм I. Він вважав Самозванця справжнім сином Івана Грозного і спілкувався з ним через тесю — Блеховського. На жаль, про мету і результати переговорів даного посольства нічого не відомо. Г. Мерчинг вважає, що делегація аріан прибула в Москву в лютому і повернулася на Волинь у зв'язку з підготовкою собору, який відбувся 30 квітня 1606 р. у Раківі (вже 19 лютого на передсоборній раді був присутній Мошковський)<sup>70</sup>. Саме під час перебування посольства в Москві езуїт Чижевський отримав про нього дані. 16 лютого 1606 р. він просив у царя аудієнції, щоб попередити про чутки, ніби «аріани вважають Дмитрія за ревного опікуна свого віровчення»<sup>71</sup>. На жаль, у XVIII ст. були втрачені акти синодів польських аріан, які могли б пролити світло на цю справу. 1776 р. ними востаннє користувався кенігсберзький професор Фрідріх Самуїл Бокк, який повідомляв, що у 1630 р. на раковському синоді М. Твердохлібові було доручено написати книгу про його подорож до Москви. Книга «Itinerarium Moscoviticum» була написана, але пізніше рукопис зник<sup>72</sup>. Самі аріани навіть у 1630 р. вважали Лжедмитрія I своїм за вірою. «Аріанином і відступником» називав його кардинал К. Рангоні<sup>73</sup>. Про схильність Лжедмитрія I до аріанського віровчення

свідчить І. Я. Велевицький: «... єретики мали до нього доступ і він переважно слідував їх порадам та настановам»<sup>74</sup>. Однак доказів прийняття Самозванцем аріанізму немає. Більше того, в щоденнику В. Шмальця говориться, що «Бог не допустив існування гордеця, який відрікся від визнаної істини і возвеличився над самою гординою»<sup>75</sup>.

Найцікавіше те, що волинські аріани були безпосередньо пов'язані з рокошанами, зокрема М. Зебржидовським, і, очевидно, плекали надії посадити Лжедмитрія І на польський престол. В цьому розумінні, як зауважив П. Васенко, Лжедмитрій І вів потрібну гру: за допомогою католиків воцарився у православній Москві, а за допомогою протестантів, опираючись на православних, мріяв досягти панування в католицькій Польщі<sup>76</sup>.

В дружніх стосунках із Самозванцем були й ієрархи української греко-католицької церкви. В кінці вересня 1605 р. до Москви виїхав Йосип-Велямин Рутський, про що свідчить наказ Сигізмунда III щодо відкладення вирішення його судових справ до повернення «з землі Московської». Рутський їхав з п'ятьма отцями-кармелітами, які подорожували через Росію до Персії. Сподвижник Йосафата Кунцевича був прийнятий Лжедмитрієм І і того ж 1605 р. повернувся до Вільно<sup>77</sup>. Рутський вже давно прийшов до висновку, що лише уніати можуть «через свої відносини з народом московським розширити в ньому світло правдивої віри без підозри, що його хочуть насильно примусити до покори справжньому наміснику Христа»<sup>78</sup>.

Йосип Рутський походив із давнього московського боярського роду Веляминових. Його батько ще за часів Івана Грозного здав замок Улу князю Романові Сангушку, отримавши за це від короля земельний наділ, в тому числі Руту, і був прозваний Рутським. Його син вчився у Віленській академії і римській греко-слов'янській колегії. Папа називав його «Атлантом унії»<sup>79</sup>. Не випадково, що саме він вдався до переговорів з Лжедмитрієм І. Щоправда, уніати підтримували короля і не уклали союзу з українськими православними магнатами та Львівським братством, чи аріанами. Їх метою було поширення своєї релігійної місії далі на Схід, що вони планували здійснити з допомогою Лжедмитрія І.

Таким чином, ще перебуваючи на Україні у 1602-1604 рр., Самозванець налагодив стосунки з представниками різних верств українського населення, релігійними інституціями та політичними угрупованнями. Ці зв'язки продовжувалися і протягом 11 місяців царювання Лжедмитрія І. Підтримуючи їх, Самозванець прагнув залучити якомога більше сил до виконання своїх зовнішньополітичних (війна з Туреччиною та Кримським ханством, створення антитурецької ліги, боротьба за польський престол) та внутрішньополітичних (соціально-економічні реформи, поширення європейської культури, заснування шкіл, університетів, реорганізація монастирського життя тощо) планів, зміцнення власного престижу і міжнародного авторитету. Лжедмитрій І реалізував у них особисті нахили та уподобання, а також керувався чисто дипломатичними міркуваннями.

Вищезгадані інституції, релігійні організації, політичні угруповання та різні верстви населення України, підтримуючи зв'язки з Лжедмитрієм I, переслідували політичні (Острозькі, Вишневецькі, волинські аріани), економічні (Львівське братство; Вишневецькі), зовнішньополітичні та військові (оборона від татарських нападів — запорожці, українські магнати), місіонерські (волинські аріани, уніати) цілі. Їх плани почасти перепліталися з планами Самозванця. Однак смерть Лжедмитрія I залишила їх нездійсненими.

- 1 Ульяновский В. И. Внутренняя политика Лжедмитрия I в оценке дворянской и буржуазной историографии // Историогр. сб. — Саратов, 1989. — Вып. 14. — С. 118 — 133.
- 2 Ульяновский В. И. Социальная и внутривластная борьба в Русском государстве на первом этапе крестьянской войны (1603-1606 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — 18 с.
- 3 Львівська наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів. — Тишковськ, 7/п. 7. — Арк. 1 — 2. (Далі — ЛНБ, ВР); Бібліотека Польської Академії наук, Корнік. — Ркп. 1400. — Арк. 519; ркп. 1383. — Арк. 639. (Далі — Крн.).
- 4 Полное собрание русских летописей. — М., 1978. — Т. 34. — С. 240.
- 5 Сборник князя Оболенского. — М., 1838. — Кн. 8. — С. 30; Сборник Русского исторического общества. — М., 1912. — Т. 137. — С. 2.
- 6 Добровольский А. Сведения о книге Василия Великого, хранящейся в Загорском монастыре // Зап. Рус. Археол. о-ва. — СПб., 1856. — Т. 8. — С. 56 — 73.
- 7 Голубев С. Археологическая заметка о памятниках старины, находящихся в некоторых местностях Волынской епархии // Тр. Киев. Духов. акад. — 1876. — № 3. — С. 619.
- 8 Старина и новизна. — М., 1911. — Т. 14. — С. 189 — 190, 425. (Далі — СН).
- 9 ЛНБ, ВР. — Осолін, 5998 / III. — Арк. 35 — 36.
- 10 Пирлинг П. Дмитрий Самозванец. — М., 1912. — С. 69; Васенко П. Г. Лжедмитрий I. — СПб., 1915. — С. 372 — 373.
- 11 Пирлинг П. Дмитрий Самозванец. — С. 68 — 69.
- 12 СН. — Т. 14. — С. 425, 427; різночитання: ЛНБ, ВР. — Осолін, 5998 / III. — Арк. 54 — 54 зв., Тишк. 7 / п. 7. — Арк. 1; Народний музей в Кракові, б-ка Чорторийських. (Далі БЧ). — Ркп. 320. — Арк. 155; ркп. 917. — Арк. 745 — 746; Крн. — Ркп. 1399. — Арк. 657.
- 13 СН. — Т. 14. — С. 428.
- 14 Пирлинг Н. Из Смутного времени. — СПб., 1902. — С. 91 — 92.
- 15 СН. — Т. 14. — С. 428.
- 16 Центральний державний архів давніх актів. — Ф. 199, оп. 1, п. 299, од. 5, ч. 2. — Арк. 19 — 19 зв. (Далі — ЦДАДА); Русская историческая библиотека. — СПб., 1876. — Т. 3. — Стб. 701. (Далі — РИБ).
- 17 ЛНБ, ВР. — Осолін, 5998 / III. — Арк. 47; БЧ. — Ркп. 917. — Арк. 673 — 676.
- 18 СН. — Т. 14. — С. 430-431, 426.
- 19 Там же. — С. 424 — 440, 445 — 446; Крн. — Ркп. 1398. — Арк. 321; Головний архів давніх актів у Варшаві. — Ф. Замойських. — № 222. (Далі — ГАДА); ЛНБ, ВР. — Осолін, 5998 / III. — Арк. 55-56.
- 20 Крн. — Ркп. 1398. — Арк. 25; Pierling P. Rome et Demetrius d'apres. — Paris, 1878. — P. 188; Русская старина. — 1908. — Т. 4. — С. 718.
- 21 Записки гетмана Жолкевського о Московской войне. — СПб., 1871. — Прилож. — С. 21 — 24; Listy Stanisława Żółkiewskiego. — Kraków, 1868. — S. 138.
- 22 Pierling P. Rome et Demetrius. — P. 158 — 159, 189; Listy Stanisława Żółkiewskiego. — S. 138.
- 23 ГАДА. — Замойськ. — № 222.
- 24 РИБ. — СПб., 1872. — Т. 1. — С. 367; Доманицкий В. Новый документ 1604 г. о Самозванце // Киев. старина. — 1899. — Кн. 1. — С. 10.
- 25 Пирлинг П. Дмитрий Самозванец. — С. 133.

- 26 Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. — С. 105.
- 27 ЛНБ, ВР. — Баворов, 673 / III. — Арк. 321 — 321 зв.; *Dziennik Warszawski*. — 1852. — № 97. — Z. 10. Kwietena. — Dod. — S. 5.
- 28 Флоры Б. Н. Русско-польские отношения и политическое развитие Восточной Европы во второй половине XVI — начале XVII в. — М., 1978. — С. 142 — 144, 165, 171, 211 — 212.
- 29 Центральний державний історичний архів УРСР. — Ф. 25, оп. 1, кн. 10. — Арк. 185, 239, 264, 361, 362. (Далі — ЦДІА УРСР); Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — Киев, 1901. — Прилож. 1. — С. 1 — 6.
- 30 Дополнения к актам историческим. — Спб., 1848. — Т. 1. — С. 153; Акты, относящиеся к истории Западной России. — Спб., 1851. — Т. 4. — С. 267. (Далее — АЮЗР); Малышевский И. Александрийский патриарх Мелетий Пигас и его участие в делах русской церкви. — Киев, 1872. — Т. 2. — С. 76 — 77.
- 31 Николайчук Ф. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине. — Киев, 1901. — 94 с.; Равина-Гагаронский Ф. Князі Несвіжські, Збарзькі та Вишневецькі до кінця XVI ст. — Б. м., 1930. — С. 28.
- 32 Тихомиров М. Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией. — М., 1969. — С. 89 — 90.
- 33 Чтения в обществе истории и древностей российских. — 1918. — Кн. 1. — С. 36. (Далі — ЧОИДР).
- 34 Nowakowski Fr. Źródła do dziejów Polski. — Т. 2. — S. 65 — 70; Hirschberg A. Dymitr Samozwaniec. — Lwów, 1898. — S. 29; Sobieski W. Pierwszy protektor Samożwańca // Szkice historyczne. — Warszawa, 1904. — S. 81 — 82; Крп. — Ркп. 1398. — Арк. 9 — 12; Русская старина. — 1904. — № 1. — С. 123 — 128; Пирлинг П. Россия и папский престол // Рус. старина. — 1901. — № 12. — С. 621 — 632; ЧОИДР. — 1918. — Кн. 1. — С. 36 — 39, 46 — 48, 69 — 72.
- 35 Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедицией. — Спб., 1836. — Т. 2. — С. 79.
- 36 ЧОИДР. — 1847. — № 9. — С. 7 — 10; Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна, відділ рукописів. — Ф. IV. 228. — Арк. 95 зв. (Далі — ДПБ, ВР).
- 37 Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. — Спб., 1895. — Т. 2. — С. 179.
- 38 Крп. — Ркп. 1398 — Арк. 9 — 12; ДПБ, ВР. — Авт. Дубровського 63/2, № 13. — Арк. 22; Пташицкий С. А. Деспоты Зеновичи // Рус. старина. — 1878. — Кн. 1. — С. 135 — 136.
- 39 ЦДАДА. — Ф. 197, оп. 1, п. 4, од. 37. — Арк. 6 — 6 зв.; Кулиш П. А. Материалы для истории воссоединения Руси. — М., 1877. — Т. 1. — С. 21 — 33.
- 40 РИБ. — Т. 1. — Стб. 367 — 369.
- 41 Петрей П. История о великом княжестве Московском. — М., 1867. — С. 187 — 188, 194.
- 42 Доманицкий В. Новый документ ... — С. 8 — 13.
- 43 Устрялов Н. Г. Сказания современников о Димитрии Самозванце. — М., 1858. — Т. 2. — С. 14.
- 44 Там же. — С. 131 — 132.
- 45 Там же. — С. 14; Т. 1. — С. 162; РИБ. — Т. 1. — Стб. 378, 383. На думку Д. І. Яворницького, вказані 12 тис. «малоросійських козаків» (8 тис. кінних та 4 тис. піших) з «черкасами» — це і українські («черкаси»), і «низові» («запорожці») козаки (див.: Эварницкий Д. И. История запорожских козаков. — Т. 2. — С. 179 — 180).
- 46 ДПБ, ВР. — Ф. IV. 228. — Арк. 102 зв.
- 47 СН. — Т. 14. — С. 441 — 443.
- 48 РИБ. — Т. 1. — Стб. — 367 — 369, 383.
- 49 СН. — Т. 14. — С. 538.
- 50 Там же. — С. 292.
- 51 Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. — Прилож. 2. — С. 3 — 4.
- 52 Hirschberg A. Dymitr Samozwaniec. — S. 55.
- 53 ЦДІА УРСР у Львові. — Ф. 52, оп. 2, од. 716. — Арк. 66.
- 54 Hirschberg A. Dymitr Samozwaniec. — S. 69.

- 55 *Записки* Станислава Немоевского // Титов А. А. Рукописи славянские и русские, принадлежащие ... И. А. Вахрамееву. — М., 1907. — Вып. 6. — Прилож. — С. 80, 110; *ЛНБ*, ВР. — Оссолінськ, 2431. — Арк. 19, 61.
- 56 *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 52, од. 359. — Арк. 1166 — 1167; *ЛНБ*, ВР. — Оссолінськ, 5998 / III. — Арк. 72 — 72 зв.
- 57 *ГАДА*. — Архів Радзівиллів. — Спр. 4. — № 171.
- 58 *Hirschberg A. Dymitr.* — S. 90 — 91; *ЛНБ*, ВР. — Оссолінськ, 5998 / III. — Арк. 91 — 92; *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 52, оп. 1, од. 42. — Арк. 41; ф. 132, оп. 1, од. 32. — Арк. 1 — 6; од. 31. — Арк. 1 — 3.
- 59 *Ісаєвич Я. Д.* Братства та їх роль в розвитку української культури XVI — XVII вв. — К., 1966. — С. 31, 50, 76, 36, 119.
- 60 *ЦДАДА*. — Ф. 149, од. 43 с (лист); *Собрание* государственных грамот и договоров. — М., 1819. — Ч. 2. — С. 279 — 280; *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 129, оп. 1, од. 331а. — Арк. 3 зв.; *АЮЗР*. — Спб., 1865. — Т. 1, ч. 2. — С. 299.
- 61 *АЮЗР*. — Т. 12, ч. 1. — С. 482.
- 62 *ЦДІА УРСР* у Львові. — Ф. 129, оп. 1, од. 340. — Арк. 1, 3, 4.
- 63 *Фотинский О.* Социнианское движение на Волыни в XVI — XVII вв. // *Волын. епарх. ведомости*. — 1894; *Левицкий О.* Социнианство в Польше и юго-западной Руси в XVI и XVII веках. — Киев, 1882. — С. 35 — 46.
- 64 *РИБ*. — Спб., 1903. — Т. 19. — С. 599.
- 65 *ЛНБ*, ВР. — Радзівінськ, № 181, сигн. VI, 4, ч. 1. — Арк. 99 — 99 зв.
- 66 *СН*. — Т. 14. — С. 425; *Пирлинг П.* Из смутного времени. — С. 6; *Hirschberg A. Dymitr Samozwaniec.* — S. 20.
- 67 *Н. М. Аryanie polscy i Dymitr «Samozwaniec» (nowe źródła)* // *Przegląd historyczny*. — 1907. — Т. 4, z. 1 — S. 177.
- 68 *Записки* гетмана Жолковского ... — Прилож. 44. Стб. 122, 125, 172; *Hirschberg A. Dymitr.* — S. 93; *Пирлинг П.* Названный Димитрий и польские ариане // *Рус. старина*. — 1908. — № 4. — С. 3; *Kosman M.* Protestanci w Polsce (do połowy XX wieku). — Krakow, 1980.
- 69 *Левицкий О.* Социнианство ... — С. 19 — 25.
- 70 *СН*. — Т. 14. — С. 450 — 453.
- 71 *Hirschberg A. Dymitr.* — S. 197; *Н. М. Аryanie* ... — S. 177; *Пирлинг П.* Названный Димитрий ... — С. 4.
- 72 *Bock F. S.* Historia Antitrinitariorum, maxime Socinianismi. — Regiomonti et Lipsine, 1776. — Т. 1. — Р. 980; *СН*. — Т. 14. — С. 543, 545, 190 — 191, 387 — 389.
- 73 *Пирлинг П.* Из Смутного времени. — С. 22.
- 74 *Записки* гетмана Жолковского... — Прилож. № 44. — Стб. 172.
- 75 *Пирлинг П.* Названный Димитрий... — С. 3, 5.
- 76 *Васенко П.* Лже-Димитрий I. — С. 31.
- 77 *Державний історичний музей СРСР*, відділ писемних джерел. — Ф. 2, од. 66. — Арк. 68 (29.IX.1605); *Historia Russiae Monumenta*. — Ptb., 1842. — Т. 2, № 38; *Петрушевич А. С.* Вопросы и ответы. — Львов, 1898. — С. 42 — 43.
- 78 *Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548-1690.* — Berlin; *Rozpau*, 1864. — Т. 2. — S. 107-108.
- 79 *Назарко І.* Митрополит Рутський. — Львів, 1938. — 15 с.; *Назарко І.* Йосип Велямин Рутський // *Центральна наукова бібліотека АН УРСР*, відділ рукописів. — Ф. 8, од. 2567 (292). — Арк. 1, 3, 15, 108.

Одержано 29.09.89 р.

*Рассматриваются взаимоотношения Лжедмитрия I с представителями разных слоев и политических группировок украинского населения. Рассказывается о планах Самозванца относительно войны с Турцией и Крымским ханством, борьбы за польский престол.*